

Derleme Makalesi | Review article

Geliş tarihi | Received : 12.12.2022

Kabul tarihi | Accepted: 30.05.2023

Yayın tarihi | Published : 25.08.2023

Fəxrəddin Eylazov

<https://orcid.org/0000-0003-1778-4633>

Nakhchivan Department of Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan, eylazov.f@gmail.com

Ceyhun Əliyev

<https://orcid.org/0000-0002-4291-3989>

Nakhchivan State University, Department of Russian and Oriental Languages, Azerbaijan, cealaz@gmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Eylazov, F., Əliyev, C. (2023). Terminlərin Tərcümə Metodları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10 (4), 1275-1282.

Terminlərin Tərcümə Metodları

Öz

Bütün elm sahələrində vacib elmi-tədqiqat işlərindən biri terminlərin nizama salınmasıdır. Nizama salma prosesində anlayışlar təhlil olunur, sistemləşdirilir və normalaşdırılır. Terminin daxil olduğu sahənin daxili bölgüsü geniş olduqda terminlər bu sahədə funksional ixtisaslaşmış anlayışları ifadə edir. Bu halda yaxın anlayışların müxtəlif terminlərlə adlandırılması tələb olunur. Yaxın anlayışları bildirən terminlərin qarışdırılması, onlardan birinin digərinin əvəzinə istifadə edilməsi baş verir. Terminləri dəqiq istifadə etmək məqsədilə ümumi mənanın funksional ixtisaslaşmasını öyrənmək yaxın terminlərin sinonim sırasını qurmaq və onların real tətbiq sahəsini (peşə uzusu) tapmaq lazım gəlir. Terminin real funksionallıq sferası sahəyə aid mənbələr əsasında müəyyənləşdirilir. Terminoloji sistemdə dubletlər alınma terminlərin iştirakı ilə formalaşır. Fasiləsiz təhsil sistemində semantik baxımdan yaxın anlayışları bildirən terminlərə çox təsadüf edilir. Belə terminlərin bir qismi ümumi mənanın sahədaxili funksional ixtisaslaşması üzrə fərqlənir. Terminlər elmi-texniki tərəqqi prosesində yaranır. Bu tərəqqi ilə bağlı dilin lüğət fondundakı terminlərin sayı müntəzəm artır. Anlayış bildirən hər hansı bir söz elm sahəsində predmetin, hadisənin,

gerçəkliyin elmi təsəvvüründən keçərək xüsusiləşməsi yolu ilə terminləşir. Yeni termin təkə bu və ya digər elm sahəsinin xüsusi leksik vahidi deyil, həm də sahənin əsaslarını, cəmiyyətin sosial-ictimai fəaliyyətini dildə əks etdirən leksik qatıdır. Terminlərinin öyrənilməsində struktur-semantik təhlillə yanaşı əksər hallarda müqayisəli metoddan da istifadə edilir. Müxtəlif sistemli dillərin leksik sistemi və məna strukturları arasında olan fərqləri araşdırmaq üçün müxtəlif metodlara ehtiyac yaranır.

***Açar sözlər:** Dil, Söz Xəzinəsi, Beynəlmiləçilik, Terminlər, Termin Yaradıcılığı*

Translation Methods of Terms

Abstract

One of the important scientific-research works in all fields of science is the regulation of terms. In the process of regulation, concepts are analyzed, systematized and standardized normalized. When the internal division of the field in which the term is included is wide, the terms express functionally specialized concepts in this field. In this case, it is necessary to name similar concepts in different terms. Confusion of terms denoting similar concepts causes for Terms denoting similar concepts are got wrong and one of them to be used instead of the other. In order to use the terms accurately, it is necessary to study the functional specialization of the general meaning, to build a synonym order series of synonyms of close terms and to find their real field of application (profession). The sphere of real functionality of the term is determined on the basis of field sources. In the terminological system, doublets are formed by with the participation of borrowed terms. In the continuous education system, there are many terms that express semantically similar concepts. Some of such these terms differ in the functional specialization of the general meaning within the field. The terms appear in the process of scientific and technical progress. The number of terms in the vocabulary of the language related to this progress is regularly increasing. Any word that expresses a concept become a term (is termed) in the field of science by specializing through the scientific research conception of an object, event, or reality. The new term is not only a special lexical unit of this or that field of science, but also a lexical layer that reflects the foundations of the field, the social-public activity of society in the language. In addition to structural-semantic analysis, a comparative method is also often used in the study (learning) of ecological terms. Various methods are needed to study the differences between the lexical systems and semantic structures of different systems of languages of different systems.

***Keywords:** Language, word treasure, internationalism, terms, term creativity*

Giriş

Müasir cəmiyyətdə insan həyatının bütün sahələrində informasiya həcminin kəskin artımı və bu artımın durmadan yüksəlməsi terminologiyanın zənginləşməsinə təkan verir. Cəmiyyət üzvlərinin aldıkları informasiyanın çoxalması sürətlənən və genişlənən kommunikativ proseslə müşayiət olunur. Əgər əvvəlki dövrlərdə elmlərin diferensiasiyası meyilləri güclü olmuşdursa, indi elmlərin inteqrasiyası daha böyük vüsət almışdır. Hazırda cəmiyyət həyatının bütün sahələrində, o cümlədən elm və texnikada problemlərin həllinə çoxaspektli şəkildə və kompleks formada yanaşılır. İnformasiya cəmiyyətində müxtəlif kommunikasiya vasitələrinin olmasına baxmayaraq, yenə də ünsiyyətdə dil başlıca rol oynayır. Dil elmin inkişaf etməsində və ötürülməsində aparıcı mövqeyini saxlayır. Belə şəraitdə terminoloji vahidlərin sosial funksiyası genişlənir.

Cəmiyyət həyatındakı əsaslı dəyişikliklərin insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə, o cümlədən elmə təsirini aydınlaşdırmağa olan tələbatını artırır. Elmin müxtəlif sahələrinin sürətli inkişafı, yeni məfhumların yaranması terminoloji sistemi zənginləşdirir. Anlayışların bir sahədən digərinə transterminləşməsi elmi dilə təsir göstərir. Müasir dövrdə elmlərin yeniləşməsi və elmi biliklərin inteqrasiyası sahədaxili axtarışların qismən sahələrarası axtarışlara çevrilməsini gerçəkləşdirir. Bu meyil müasir elmlərdə yeni tədqiqat istiqamətlərinin yaranması ilə nəticələnir və ya bir-biri ilə əlaqəsi olan elmlərin terminlərinin müştərək işlənməsinə əsas verir. Yeni elmi istiqamətlərdə yaxınlıq, müştərəklik informasiya cəmiyyətində terminlərin istifadə sahələrinin sərhədlərini genişləndirir. Elmi dilin funksional vahidi termdir. Terminin təyin edilməsi fəlsəfə, linqvistika, semiotika, informatika və digər elm sahələrinin başlıca istiqamətidir. Hər bir sahə termini anlayışı müxtəlif cəhətdən təyin edir. V. P. Danilenko terminin tərifinin müxtəlif variantlarını vermiş və termin kimi çoxcəhətli hadisənin bir təriflə təyin olunmasının qeyri mümkünlüyünü qeyd etmişdir (Danilenko, 1977, s. 32). Bütün elm sahələrində vacib elmi-tədqiqat işlərindən biri terminlərin nizama salınmasıdır. Nizamasalma prosesində anlayışlar təhlil olunur, sistemləşdirilir və normalaşdırılır. Terminin daxil olduğu sahənin daxili bölgüsü geniş olduqda terminlər bu sahədə funksional ixtisaslaşmış anlayışları ifadə edir. Bu halda yaxın anlayışların müxtəlif terminlərlə adlandırılması tələb olunur. Yaxın anlayışları bildirən terminlərin qarışdırılması, onlardan birinin digərinin əvəzinə istifadə edilməsi baş verir. Terminləri dəqiq istifadə etmək məqsədilə ümumi mənanın funksional ixtisaslaşmasını öyrənmək yaxın terminlərin sinonim sırasını qurmaq və onların real tətbiq sahəsini (peşə uzusu) tapmaq lazım gəlir. Terminin real funksionallıq sferası sahəyə aid mənbələr əsasında müəyyənləşdirilir. Terminoloji sistemdə

dubletlər alınma terminlərin iştirakı ilə formalaşır. Fasiləsiz təhsil sistemində semantik baxımdan yaxın anlayışları bildirən terminlərə çox təsadüf edilir. Belə terminlərin bir qismi ümumi mənanın sahədaxili funksional ixtisaslaşması üzrə fərqlənir.

Elmi-texniki tərəqqi prosesi müxtəlif elmlərə məxsus terminlərin ayrı-ayrı dillərdə eyni şəkildə işlənməsini gerçəkləşdirir. Eyni zamanda terminologiyada unifikasiyanın aparılması da terminlərin müxtəlif dillərdə eyni şəkildə istifadə edilməsinə təkan verir. Müasir dövrdə ictimai-siyasi terminlərdən istifadə olunmasında da eyni cəhət müşahidə olunur, ingilis dilinin beynəlxalq miqyasda ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi tətbiqi isə bu dildə XX əsrdən başlayaraq yaranan yeni sözlərin dünyanın müxtəlif dillərinə keçməsinə şərait yaradır. Qeyd edək ki, yeni sözlər də daha çox terminləri əhatə edir. Terminin məzmun strukturuna aşağıdakı təşkeildicilər daxil olur: semantika, motivləşmə, siqnikativ məna. Terminin məzmun strukturundan bəhs edərkən terminin məna və mahiyyəti nəzərə alınmalıdır. B. N. Qolovinin fikrinə görə, sözün mənası anlayışın əsasını və onun yaranma üsulunu təşkil edir. Sözün mənası anlayışın yaranıb mövcud olduğu çərçivədə onun məna fərqləndirici formasıdır (Golovin, 1977, s. 42). Terminlər müəyyən sahəyə aid xüsusi anlayışları bildirən söz və söz birləşmələridir. Terminologiyada termin və terminoloji birləşmələr bir-birindən ayrılır (Qurbanova, 2001, s. 38). Hər bir termin tərif və ya definisiya vasitəsilə anlayışın təyini və aydınlaşdırılmasının nəticəsidir. F. de Sössürün irəli sürdüyü prizmadan baxılırsa, “termin dil işarəsidir”. Başqa sözlə desək, adlandırılanı və adlandırılan dil vahididir. Terminin başqa dil işarələrindən fərqi onun semantik ekstensiyasının adlandırılanla müqayisədə adlandırılandan daha əvvəl təyin olunmasındadır (Reformatskiy, 1961, s. 46). Bu və ya digər dil formasının nəyi ifadə etməsini bilmədən anlayışın dərk olunması mümkündür. Anlayış termindən əvvəl gəlir. Terminin başqa səciyyəvi cəhəti ondadır ki, onun adlandırdığı digər adlandırılanlar sırasında definisiya alır. Digər adlandırılanlarla yeni adlandırılan eyni sahəyə aid olurlar. Başqa sözlə desək, təcrid olunmuş şəkildə termin yoxdur. Termin həmişə semantik təminin tərkib hissəsidir. Bu semantik təmin elm, praktik fəaliyyət, mexanika və s. ola bilər (Superanskaya, 1989, s. 95). Ekologiya terminlərinin öyrənilməsində struktur-semantik təhlillə yanaşı əksər hallarda müqayisəli metoddan da istifadə edilir. Müxtəlif sistemli dillərin leksik sistemi və məna strukturları arasında olan fərqləri araşdırmaq üçün müxtəlif metodlara ehtiyac yaranır (Leychik, 2007). Terminoloji leksikadan söz açıqda qeyd etmək lazımdır ki, dillərin leksik sisteminin çox hissəsini bu terminlər təşkil edir. Elmi mühitin sürətlə dəyişməsi insanların həyatında bu terminlərin geniş inkişafına şərait yaradır (Reformatskiy, 1961, s.48). Terminoloji bilik müasir zamanda müxtəlif peşə adamlarına lazımdır. Ekologiya elmi özlüyündə sürətlə inkişaf edən

elmlər sırasına aiddir. Bəzən elmi ədəbiyyatda işlənən ekologiya terminlərinin hələ də lüğətlərdə qeyd olunmaması hallarına da rast gəlmək olur. Müxtəlif sistemli dillərdə ekologiya terminlərinin fərqli ifadə tərzləri onların müqayisə yolu ilə öyrənilməsinə zəruri edir. Hələ vaxtı ilə görkəmli dilçi İ.A.Boduen De Kurtene qeyd edirdi ki, “bütün elmlərdə zəruri əməliyyatlardan biri müqayisədir bütövlükdə təfəkkür ona əsaslanır” (Ağayev, 1984, s. 51). Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif sistemli dillərin müqayisəsi ilə məşğul olan elm dilçilik sistemində gec gəlsə də konstruktiv linqvistika leksik-semantika və semantik qanunauyğunluqlar sahəsində xeyli irəliləmişdir. Sözlərin müstəqil mənası ilə onların çalarları arasındakı fərq özünü ekoloji terminlərdə də göstərir. Dilçilik ədəbiyyatından məlumdur ki, sözlər və terminlər leksikologiyada dilin müstəqil vahidləri kimi araşdırılır. Deməli lüğət tərkibi konkret və ümumiləşmiş formada araşdırılır (Boduyen, 1963, s. 55). Ayrılıqda götürülmüş hər bir termin mənə kompleksinin ifadəçisi kimi çıxış edir. Beləki ekologiyanın müxtəlif sahələri ilə əlaqədar yaranan terminlərin də leksik sistemin zənginləşməsində elmi və qrammatik əhəmiyyəti vardır. Terminlərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə zəruri edən şərtlərdən biri də onlar arasında mənə yaxınlığı və oxşarlığın olmasıdır. Tarixi faktlar göstərir ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi Fars dilində də terminologiya özünəməxsus və zəngin bir inkişaf yolu keçmişdir. Fars dilində terminlərinin yaranma və formalaşma tarixi bəzi hallarda bəşəriyyətin ilkin inkişaf dövrlərinə gedib çıxır. Müqayisə zamanı terminlər arasında mövcud olan oxşar və fərqli cəhətlər aşkarlanır. Bu xüsusiyyətlər əsasən xalqların milli təfəkkürünün və həyat tərzinin nəticəsi kimi aydınlaşır. Hər iki dildə oxşar və fərqli cəhətlərin araşdırılması üçün adətən müqayisə metodundan istifadə edilir. Fars və Azərbaycan dillərində terminlərini müqayisə etdikdə aydın olur ki, onların mənalı bəzən qismən də olsa uyğunlaşır. Əksər hallarda isə anlayış və mənə cəhətdən çox fərqlidir (Grinev, 1993). Hər bir dilin leksikonunu təşkil edən müxtəlif söz qrupları, leksik laylar tədricən yaranmamışdır. Təbii olaraq müəyyən sahələrə aid yaranmış ilkin sadə sözlərdən sonralar yeni yeni dil vahidləri təşəkkül tapmış və sonradan sistemləşmişdir (Golovin, 1977). Qeyd etmək lazımdır ki, Fars dilində olduğu kimi strukturca sadə olan terminləri bu sistemdə yeni-yeni terminlərin əmələ gəlməsində yaxından iştirak edir.

İncəsənət sahəsinə aid olan beynəlmiləllizmlər: Piano – alm., piano – azərb., piano – ing., piano – fr., пианино – rus., پیانو - fars və s. Ədəbiyyat sahəsinə aid olan beynəlmiləllizmlər: Episode – alm., epizod – azərb., episode – ing., episode – fr., эпизод – rus. və s. İdman sahəsinə aid olan beynəlmiləllizmlər: Gymnastik – alm., gimnastika – azərb., gymnastics – ing., gymnastique – fr., гимнастика – rus., ژیمناستیک - fars və s. Dənizçiliyə aid olan beynəlmiləllizmlər: Bord – alm., bort – azərb., bord – ing., bord – fr., борт – rus., بورت - fars və s. Texnika sahəsinə aid

olan beynəlmiləlizmlər: Transformator – alm., transformator – azərb., transformer – ing., transformateur – fr., трансформатор – rus., ترانسفورماتور - fars və s. Bitki və heyvan adlarını bildirən beynəlmiləlizmlər: Bambus – alm., bambuk – azərb., bamboo – ing., bambou – fr., бамбук – rus., بامبو - fars və s. İnsanın gündəlik həyat şəraitinə aid olan beynəlmiləlizm-lər: Eau de Cologne – alm., odekolon – azərb., Eau-de-Cologne – ing., eau de cologne – fr., одеколон – rus., ادکلن - fars və s. Aristokrat həyat tərzini xarakterizə edən beynəlmiləlizm-lər: Bourgeoisie – alm., burjuaziya – azərb., Bourgeoisie – ing., Bourgeoisie – fr., буржуазия – rus., بورژوازی - fars və s. Ticari-iqtisadi terminlər: Netto – alm., netto – azərb., netto – ing., нетто – rus., نتتو - fars və s. Mühasibat terminləri: Kredit – alm., kredit – azərb., credit – ing., credit – fr., кредит – rus. və s. (Rüstəmov, 2011, s. 45-55). Maliyyə-bank terminləri: Kreditor – alm., kreditor – azərb., creditor – ing., creditor – fr., кредитор – rus. və s. Hüquqi terminlər: De facto – alm., de fakto – azərb., de facto – ing., de facto – fr., де-факто – rus. və s. İctimai-siyasi terminlər: Parlament – alm., parlament – azərb., parliament – ing., parlement – fr., парламент – rus., پارلمان - fars və s. Sənət, peşə, vəzifə, titulların bildirən beynəlmiləlizmlər: Professor – alm., professor – azərb., professor – ing., professeur – fr., профессор – rus., پروفیسور - fars və s. Elmi terminlər: Diagnose – alm., diaqnoz – azərb., diagnostic – ing., diagnostic – fr., диагноз – rus. və s. Ekologiya terminləri: زمین -yer kürrəsi, quru sahə; زمین بوم شناسی -torpaqşü-naslıq, زراعت --əkinçilik; آب -su hüceyrəsi, محیط زیست, ətraf mühiti; بوم شناسی -ekologiya; بوم شناسی -ekolog; خاک -torpaq, yer; خشکی -torpağın quruması, külə dönməsi. (SSSR EA Ədəbiyyat İnstitutunun Nizami adına Azərbaycan Filialı, 1944, s. 25-36). Ekologiya terminologiyasının təşəkkül tapmasında əsas mənbələrdən biri ekologiyanın bir elm kimi formalaşması və şaxələnməsi olsa da, digər elm sahələrinin də təsiri az olmamışdır (Grinev 1993, s. 99). Təbiətdə baş verən qlobal və regional dəyişikliklər müxtəlif elm sahəsində çalışan alimlərin də diqqətini həmişə cəlb etmişdir. Beləki, hələ XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ekoloji problemlərin insan həyatına törətdiyi təhlükəni görən alimlər, təbiətşünaslar (V. V. Dokuçayev, V. İ. Vernadski sonralar N. N. Moiseyev, A. A. Yablokov, A. N. Yanşin və s. yanaşı ictimaiyyətsünaslar əvvəllər V. V. Solovyov, N. Y. Daniyevski, XX əsrin sonunda O. S. Kolbasov, O. M. Roy, A. D. Ursul, N. M. Məmmədov, A. M. Şükürov və başqaları) təbiətdə baş verən problemlərin tədqiqi və analizi ilə məşğul olmuşlar. Həmin dövrlərdə insanlar artıq hiss edirdilər ki, yaşadıkları mühitdə təbiətlə onların arasında aqlasığmaz fəlakətli hadisələrin sayı getdikcə artır. Səmada, yerin təkində, suda, havada baş verən kataklizmlər insanların həyat tərzini çətinləşdirirdi. Təbiətdə baş verən hadisələr insanların şüurunun da dəyişməsinə səbəb olmuşdur (Reformatskiy, 1961). Demək təbiət qanunları ictimai qanunauyğunluqlarla

harmoniya təşkil etmişdir. İnsanlar artıq əmin olmuşdular ki, ətraf mühitin qorunmasında, ekoloji tarazlığın saxlanılmasında ekologiya elminin əhəmiyyəti getdikcə artırdı. Ekologiya elminin coğrafiya, botanika, aqrokimya və torpaqşünaslıq kimi elm sahələrində baş verən hadisələri bir birindən ayırd etmək üçün sözə, söz birləşmələrinə və terminlərin yaranmasına ehtiyac duyulurdu. Hələ vaxtilə ulu təbib və mütəfəkkir Əbu Əli ibn Sina yazırdı ki, təmiz hava bir çox xəstəliklərin ən yaxşı dərmanıdır və hər bir məlhəmdən çox- çox üstündür, atmosferi qorumaq inasanların müqəddəs bor-cudur (Boduyen, 1963). Bioloji sistemin quruluşunu və fəaliyyətinin tədqiqi ekologiyanın elm kimi inkişafında böyük və əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ekoloji terminlərin qarşılıqlı müqayisəsi və onların yaranma metodlarının öyrənilməsi ekoloji terminlər sistemini formalaşdıran əsas məsələdir.

Nəticə

Elm və texnika sahəsindəki tərəqqi ilə birlikdə, terminlərin rolu və əhəmiyyəti artmağa davam edir. Bu məqalədə göstəriləndiyi kimi, bir terminin doğru və dəqiq bir şəkildə tənzimlənməsi, onun içərisində olduğu sahənin geniş bölünməsi və funksional konsepsiyaları ifadə etməsi tələb olunur. Eyni anlama gələn terminlər arasında qarışıqlığın qarşısını almaq üçün onların funksional ixtisaslaşdırılmış mə'nisini araşdırmaq və sinonimlərini təyin etmək vacibdir. Yeni terminlər, həm müəyyən bir elm sahəsinin xüsusi leksik vahidi, həm də cəmiyyətin sosial fəaliyyətini və sahənin əsaslarını əks etdirən leksik bir qatdır. Son olaraq, ekoloji terminlərin tədqiqində struktur-semantik təhlilin yanında müqayisəli metodun tətbiqi də önəm daşıyır. Dilin, söz xəzinin, beynəlxalqçılığın, terminlərin və termin yaradıcılığının tədqiqi, dilin və terminologiya sahəsinin özündəki dərin strukturlaşdırılmışlığını və kompleksliyini əks etdirir.

Ədəbiyyat

Ağayev, Ə. (1984). *Kitabi-Dədə Qorqud da işlənən terminlər*. Azərbaycan filologiya məsələləri Elm.

Boduyen, De K. I. A. (1963). *Izbrannyye trudy po obshchemu yazykoznaniiyu*. TLM.

Danilenko, V. P. (1977). *Russkaya terminologiya: Opyt lingvisticheskogo opisaniya*. Moskva.

Golovin, B. N. (1977). *Vvedeniye v yazykoznaniiye*. Vysshaya shkola.

Grinev, S. V. (1993). *Vvedeniye v terminovedeniye*. Litsey.

Leychik, V. M. (2007). *Terminovedeniye: predmet, metody, struktura*. Izd-vo LKI.

Qurbanova, K. A. (2001). *Antroponimiyanın nəzəri məsələlərinə dair*. Elm.

Reformatskiy, A. A. (1961). *Chto takoye termin i terminologiya//Voprosy terminologiya*. Izd-vo AN SSSR.

Superanskaya, A. V. (1989). *Podol'skaya N.V., Vasil'yeva N.V. Obshaya terminologiya: Voprosy teorii*. Nauka.

Təhminə Rüstəmovə. (2011). *Azərbaycan Türkçəsi-Farça Dilçilik Terminləri Lüğəti*. Bakı.

SSSR EA Ədəbiyyat İnstitutunun Nizami adına Azərbaycan Filialı. (1944) *Türkçə-Farsça-Rusça qısa lüğət*. Bakı